

Helenistička etika

Labak, Marija

Undergraduate thesis / Završni rad

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:316495>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2021-06-24**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Preddiplomski studij: Filozofija/Pedagogija
Marija Labak

Helenistička etika

Završni rad

Mentor: doc. dr. sc. Marko Tokić

Osijek, 2012.

Sažetak:

Tema ovog rada je helenistička etika. Helenističko razdoblje doba je političkih, filozofijskih i religijskih prevrata kojima su u filozofiji dominirale tri škole: epikurovska, stoička i skeptička. U radu će se predstaviti osnova etičkog učenja epikurovaca, stoika i skeptika, kja će se staviti u odnos s kršćanstvom. O helenističkom razdoblju se često izjašnjava kao o razdoblju filozofije u kojem se dogodio drastičan pad filozofijskog stvaralaštva u odnosu na prijašnja razdoblja filozofije. Zašto je tome tako je također tema kojom se bavi ovaj rad.

Ključne riječi: etika, stoici, epikurovci, skeptici, kršćanstvo

SADRŽAJ:

1. Uvod	3
2. EPIKUROVCI.....	4
2.1. Fizika i logika.....	4
2.2. Etika.....	7
3. STOICI.....	11
3.1. Fizika i logika.....	11
3.2. Etika.....	13
4. SKEPTICI.....	16
3.1. Fizika i logika.....	16
3.2. Etika.....	18
5. HELENISTIČKA ETIKA I KRŠĆANSTVO.....	20
4. ZAKLJUČAK	22
5. LITERATURA	23

1. UVOD

Početak helenističkog doba je određen politički raspadom carstva Aleksandra Velikog 323. g.pr.K., a kraj mu dolazi Augustovom službenom obznanom Rimskog carstva 27. g.pr.K.¹ U filozofiji je za ovo razdoblje specifično naglašeno traganje za osobnim spasenjem, upornije i nestrpljivije nego što je bilo prije tog razdoblja. U glavnim filozofskim školama tog razdoblja, premda nije zanemarivan teorijski dio filozofije, ipak je isticano da on u samoj konačnici ima svoje opravdanje jedino u moralnom cilju kojemu je usmjeren. Tako je etika došla u prvi plan te su kozmologija, fizika, psihologija i ostale discipline najčešće preuzete iz prijašnjih škola, u neznatno razrađenom ili korigiranom obliku. Povezano s ovim, često se govori o drastičnom padu filozofiranja u ovom razdoblju. Moje osobne neslaganje s takvim stavovima bilo je glavni razlog zbog kojeg sam se odlučila za ovu temu. Rad je strukturiran tako da su, podijeljeno prema dominantnim školama tog razdoblja, prvo iznesene psihologijske, fizikalne i epistemologijske teorije, a zatim posebno etičke. U posljednjem dijelu rada se promatra i analizira odnos tog nauka s kršćanstvom – religijom koja je bila jednim dijelom u nastajanju tokom helenističkog razdoblja.

---

¹Ova kronološka odredba onog što nazivamo helenističkim razdobljem preuzeta je iz Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Maja, Hudoletnjak Grgić, *Helenistička filozofija*, Zagreb: Kruzak, 2005., str. 1. Postoje izvori koji se ne slažu s tim. Izvor: *Hellenistic civilization* (http://en.wikipedia.org/wiki/Hellenistic_civilization), tvrdi da je kraj Helenističkog razdoblja 146. godina pr. n. e., a kao drugu mogućnost navodi oko 30-tu godinu pr. n. e.

2. EPIKUROVCI²

2.1. Fizika i logika

Epikur (342./1- godine pr. n. e) rođen je na Samosu. U Ateni je 307/6. otvorio svoju filozofsku školu pod nazivom Vrt. Bio je plodan pisac, ali većina njegovih djela nije sačuvana; sačuvana su njegova tri pisma (Herodotu, Menekeju i Pitoklu) te knjiga *O prirodi*. Naslijedio ga je Hermarh iz Mitilene, a njega Polistrat sa Hermarhom i Polienom. Epikurov učenik je bio i Metrodor iz Lampsaka. Jedan od najpoznatijih nastavljača epikurovskog nauka je bio latinski pjesnik Lukrecije Tit Kar.³

Tri su iskaza svojstvena i određujuća za epikurovsku filozofiju, a glase: „Svijet se sastoji od tijela i praznine“ (fizika); „Svi osjeti su istiniti“ (logika); „Ugoda je najviše dobro“ (etika).⁴ Ovako izneseni u najjednostavnijem obliku dopuštaju različita tumačenja koja mogu cijelu epikurovsku filozofiju svesti na vrlo naivan nivo. Ciceron je, na primjer, kritizirao, skoro pa i ismijavao Epikura: „Ako je Epikura njegov hedonizam učinio predmetom Ciceronova prezira, čini se da su njegova epistemološka gledišta izazivala podsmijeh.“⁵ Epikur nije bio zainteresiran za dijalektiku i logiku, pažnju je poklanjao samo dijelu logike koji se bavio kriterijima istine. Kao i sve helenističke škole, etička načela su mu bila najvažnija preokupacija. Epikurova psihologija usko je povezana s njegovom fizikom, a iz njegove psihologije izviru glavna načela njegovog etičkog nauka.

---

² U ovom radu upotrebljavan je izraz „epikurovci“ iz razloga koji su iznešeni u slijedećem citatu: „Ovdje možemo spomenuti da će neke čitatelje možda začuditi što u zbirci rabimo pridjev 'epikurovski' i 'epikurovac' umjesto uvriježenih oblika 'epikurejski' i 'epikurejac'. Za to imamo dva opravdanja, jedno sadržajno a jedno formalno. Prvo, riječ 'epikurejac' u običnom govoru označuje 'čovjeka koji svrhu života nalazi u tjelesnom uživanju'. Zato riječ 'epikurovac' možemo rezervirati za čovjeka koji se drži načela Epikurova nauka i koji stoga ne može biti epikurejac. Drugo, oblik 'epikurovac' ima uporište u gramatičkoj dosljednosti. Naime, ako je sljedbenik Zenona 'zenonovac' i Aristotela 'aristotelovac', zašto onda sljedbenik Epikurova nauka ne bi bio 'epikurovac'?“ Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Maja, Hudoletnjak Grgić, *Helenistička filozofija*, op. cit., X. str.

³ Usp. Koplston, Frederik, *Istorija filozofije*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1988., 439.- 440. str.

⁴ Usp. Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Hudoletnjak Grgić Maja. *Helenistička filozofija*. Zagreb: Kruzak, 2005., 31. str.

⁵Usp. *Ibid.*, 34. str.

Epikur je preuzeo Demokritov atomistički sustav i iz toga razradio svoju fizikalnu teoriju. Postoje nedjeljiva tijela, atomi i prostor. Raspon atomičkih oblika je ograničen, broj njihovih primjeraka je neograničen. Prostor je u protežnom smislu neograničen. Svijet je reguliran zakonom: „Ništa ne nastaje iz ništa, ništa ne odlazi u ništa.“⁶

Epikurova fizikalna naučavanja dakako nisu ništa novo jer su naslijeđe starih atomista. A takvom fizikalnom teorijom Epikur je želio osloboditi čovjeka od straha od smrti i bogova. “Tijela koja opažamo sastavljena su od preegzistentnih materijalnih entiteta - atoma - a njihovo propadanje samo je raspadanje na tjelešca od kojih su već sastavljena.”⁷

Sami atomi nisu živi, no, mogu postojati nakupine atoma koje su grupirane kao ono što mi poznajemo kao “živo biće”. U tom smislu, osim atomističke strukture svijeta i njihovih kretanja ne postoji, niti svjetska duša, niti svrha. “Epikur odbacuje panpsihički zahtjev da život mora biti prisutan u posljednjim sastavnicama živih bića. Zbog toga ne postoji epikurovska svjetska duša. Živa bića u sebi ne očituju djelovanja principa života koji su na djelu i u svemiru kao u cjelini. Nadalje, Epikur odbacuje providnost i bilo kakvu teleologiju, kako za svijet kao cjelinu tako i za njegove dijelove.”⁸

Međutim, pri objašnjenju duše, za koju tvrdi da postoji, Epikur nije dosljedno slijedio svoj materijalistički atomizam.

”Duša se sastoji od najglatkijih i najokruglijih atoma, mnogo nadmoćnijih [u tim pogledima] atomima vatre. Duša oživljuje cijelo tijelo ne oslanjajući se na masu ili sirovu snagu jednostavno zbog prirode njezina sastava. Duša prirodi daje razlog za [to je li prisutan ili odsutan] život. Jer iako ona nema isti broj atoma kao i tijelo, budući da je smještena u njemu sa svojim racionalnim i neracionalnim elementima, ona ipak obuhvaća cijelo tijelo i, vezana njime, ona ga sa svoje strane veže, ... da se duša sastoji od četiri vrste atoma: vatrolikih, zrakolikih, pneumolikih i bezimernih.”⁹ Ti bezimerni atomi su sporan dio Epikurove filozofije, jer iako su fizikalni, ipak se ne oslanjaju ni na kakvo čovjekovo iskustvo s kojim bi ih mogao usporediti.

---

⁶ Usp. Koplston, Frederik. *Istorija filozofije*, op. cit., 442. str.

⁷ Usp. Ibid., 442. str.

⁸ Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Hudoletnjak Grgić Maja. *Helenistička filozofija*, op. cit., 91. str.

⁹ Ibid., 93. str.

Tijelo je spremnik duše, duša je unutar tijela sa svojim atomima, nedjeljiva od njega. A osjetilnost je, prema Epikuru, zajednički produkt duše i tijela.¹⁰

Epikurovska logika (epistemologija) također je često bila kritizirana, jer je za epikurovce osjetilno spoznavanje jedina vrsta moći znanja.¹¹ Epikur se drži teze da su svi čulni utisci istiniti. Čula su, dakle, istinita, a greške se događaju u suđenju.

Drugi kriterij istinitosti su pretpostavke poimanja (slika pamćenja, kao svijest o općem pojmu na temelju već viđenog), a treći kriterij istinitosti su osjećaji koji su kriterij za naše ponašanje: osjećaj zadovoljstva kriterij je za ono što treba izabrati, dok nam osjećaj bola pokazuje što bi trebalo izbjegavati.¹² Potonje naznačuje granicu između epistemologije i etike epikurovaca.

---

¹⁰ Usp. Ibid., 101. str.

¹¹ Usp. Koplston, Frederik. *Istorija filozofije*, op. cit., 440. Str.

¹² Usp. Ibid., 441. str.

2.1. Etika

Epikurova etika trpjela je pojednostavljena, naivna tumačenja. Epikur kao opušten čovjek usmjeren na užitke je najpopularnije pogrešno mnijenje o njemu. Primjer ovakvog pogrešnog shvaćanja njegove filozofije prikazan je na peharu pronađenom u Boscorealeu koji prikazuje stoika Zenon i Epikura. Epikurova pozornost je usmjerena na kolač koji se nalazi na stolu ispred njega, a ne na Zenona. Smatralo ga se hedonistom koji je vjerniji želucu više nego duhu. Takva pogrešna interpretacija epikurovske etike ima svoje početke već u Epikurovom vlastitom krugu.¹³

Epikurova etička načela često su bila svedena na naivan, prosti hedonizam. Etički nauk epikurovaca često je interpretiran vrlo vulgarno kao hedonistički. Epikurov hedonizam jest hedonizam u pravom smislu te riječi,¹⁴ ali ga je potrebno ispravno razumijevati. Epikur je ugodu definirao kao stanje odsustva boli i straha.¹⁵ Statično stanje bezbolnog čuvstva već je samo po sebi ugoda, a ne tek neutralno stanje. Takva vrsta hedonizma je bazirana na umjerenosti koja stvara istinsku ugodu. Dvije činjenice treba zapaziti: (1) Epikur ne misli ovdje na ugodu trenutka, pojedinačne osjete, već na ugodu koja traje čitav životni vijek; (2) za Epikura se ugoda sastoji prije u odsustvu bola nego u pozitivnom zadovoljavanju. To zadovoljstvo/ugodu treba nalaziti poglavito u nepomućenosti duše.¹⁶

U nastavku na njegovu fiziku Epikur ovdje uviđa da je njegov determinizam (psihološki koji je izveden iz fizike) problematičan, jer nepostojanjem slobodne volje čovjek nije sposoban za etičko djelovanje te uvodi *parenklisis*, malu devijaciju u putanji atoma, "koja se ne javlja ni na jednom određenom mjestu ili određenom trenutku i koja je premala da bi stvorila nered na makrosopskoj razini, ali dovoljna da budućnost učini neodređenom."¹⁷ Premda s teoretske strane ovo "skretanje" atoma nije dovoljno razrađeno, očigledno je da je Epikur na ovaj način odgovorio na problem slobodne volje i etike unutar svog determinizma: jastvo ima svoju autonomiju i svojim načinom djelovanja ne može se svesti na mehanički strukturiran svijet.¹⁸

---

¹³ Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Hudoletnjak Grgić Maja, *Helenistička filozofija*, op. cit., 109.-110. str.

¹⁴ „Filozofski smjer koji smatra ugodnosti i uživanje u nasladama najvećim dobrom i idealom.“ (Klaić, Bratoljub. *Rječnik stranih riječi*. op. cit., 524. str.)

¹⁵ Usp. A. A. Long, *Hellenistic Philosophy*, University of California Press, 1986., 66. str.

¹⁶ Usp. Koplston, Frederik. (1988.) *Istorija filozofije*, op.cit., 445. str.

¹⁷ Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Hudoletnjak Grgić Maja, *Helenistička filozofija*, op. cit., 11. str.

¹⁸ Usp. Ibid., 11. str.

Cijela etika epikurovaca može se svesti na Epikurov *tetrapharmakos* ili “četverostruki lijek”:

1. Ono biće [tj. bog] koje je blaženo i nepropadljivo niti trpi niti nanosi nevolje, i stoga na njega ne utječe niti ljutnja niti milodar. Jer sve su takve stvari znakovi slabosti.

2. Smrt za nas nije ništa. Jer ono što je razriješeno ne osjeća, a ono što ne osjeća za nas nije ništa.

3. Dokinuće svakog bola granica je veličine ugoda. Gdjegod je prisutna ugoda, dokle god ona traje, nema bola, jada ili njihova spoja.

4. Bol ne traje neprekidno u tijelu: kad je jaka, prisutna je vrlo kratko vrijeme, dok bol koji jedva prevaže nad ugodom u tijelu ne traje mnogo dana; a kronične bolesti nose prevagu ugone u tijelu nad bolom.¹⁹

Etika epikurovaca, iz ovoga vidimo, kao i etike ostalih škola tadašnjeg doba, konstruirana je terapijski. Određena je dvojako: strahom od smrti koji treba ukloniti jer je strah od smrti bol. Svijet je, prema epikurovcima, posljedica mehaničkih uzroka i nema nikakve potrebe da se u njemu pretpostavlja neka teleologija. Zlo, koje pogađa ljudski život, ne može se pomiriti ni sa kakvom idejom božanskog rukovodstva u svemiru.²⁰

Svijest o ugodi, u etici epikurovaca, regulirana je razumom, a ne samo osjetilnim senzacijama. Sjećanje na prošle ugone može ublažiti sadašnje patnje, a isto vrijedi i za očekivanje budućih ugoda.²¹ Zadovoljstvo je regulirano zakonima razuma koji može kalkulirati i gledati čin u vremenskom tijeku (sagledati njegove posljedice), jer tijelo samo ne može raspoznati granice svoje ugone.²² Postoje različite ugone a na nama je da prosudimo koje ugone će utjecati na daljni slijed stvari, tj. hoće li prouzrokovati samo još više boli ili će nam pak donijeti još više zadovoljstva. Stoga, iako svaki bol, apstraktno uzevši, jest zlo, a svaka ugoda dobro, mi u praksi moramo imati u vidu i budućnost trajnog zadovoljstva - prema Epikurovom mišljenju, to je zdravlje tijela i nepomućenost duše.

Hedonizam epikurovaca ne završava, dakle, u razuzdanosti i prekomjernosti, već u mirnom i stalozenom životu; čovjek je nesretan ili zbog straha ili zbog neoubuzdanih i taštih želja; ako

---

¹⁹ Usp. Ibid., 5. str.

²⁰ Usp. Koplston, Frederik. (1988.) *Istorija filozofije*, op.cit., 443. str.

²¹ Usp. A. A. Long, *Hellenistic Philosophy*, op. cit., 68. str.

²² Usp. Ibid., 67. str.

te želje zauzda, sebi može osigurati sve umne blagodati. Mudar čovek neće umnožavati svoje potrebe, jer to znači umnožavati izvore bola: on će prije svesti svoje potrebe na najmanju mjeru.²³ U tom slučaju, hedonizam ovako shvaćen nije život *bon vivanta*, nego život umjerenog čovjeka, koji je čak više sklon asketizmu ako se tako mogu reducirati potrebe. Epikur je zagovornik jednostavnog života.²⁴

Vrlina je stanje nepomućenosti duše (...) i njenu vrednost Epikur procjenjuje prema tome koliko ona izaziva ugodu.²⁵ Budući da je uroda jedina stvar koja je dobra po sebi, razboritost, pravednost, umjerenost i hrabrost, tradicionalne četiri 'moralne vrline', mogu imati vrijednost samo ako se predstavljaju ili se sastoje od urode.²⁶ Kada je čovjek razborit, on je moralan, jer moralan čovjek nije toliko osoba koja stvarno uživa u zadovoljstvima u nekom datom trenutku koliko osoba koja zna kako da se rukovodi u traganju za urodom.²⁷ Najvažnija uroda i ono čemu epikurovka etika zapravo teži je "statička" duhovna uroda, neuznemirenost, "lišenost uznemirenosti" (*ataraxia*). Da bi čovjek dospio u ovo stanje potrebno je slijedeće: osloboditi se straha od smrti i boga, našu neovisnosti o izvanjskom dovesti do najveće moguće mjere tako što ćemo reducirati do najviše moguće mjere svoj potrebe te je potrebno znati kako izdržati tjelesnu bol.²⁸ Iako je ispravna regulacija tjelesne urode važna, duhovna uroda je najvažnija. Naš duh je ono čime možemo uživati ne samo u onom što je prisutno u danom trenutku, već ponovno oživjeti i prošle urode, a osim toga i anticipirati one koje bi se mogle doživjeti u budućnosti.²⁹

Usprkos činjenici da je etika epikurovaca u osnovi egocentrična, po tome što se zasniva na urodi pojedinca, to u praksi zapravo nije tako. Epikurovci su smatrali da je bolje činiti dobročinstva nego ih primati, a i sam osnivač škole bio je hvaljen zbog svog blagog i druželjubivog karaktera.³⁰ Od svega što (nam) mudrost pribavlja za sreću cijelog života, najveće je stjecanje prijateljstva, tvrdio je Epikur.³¹ Iz ovog proizlazi baza za društveno uređenje. Osnova prijateljstva, kao i pravednosti, jest osobni interes.³² Prirodna je pravednost

---

²³Usp. Koplston, Frederik, *Istorija filozofije*, op.cit., 446. str.

²⁴Usp. A. A. Long, *Hellenistic Philosophy*, op. cit., 67. str.

²⁵Usp. Koplston, Frederik, *Istorija filozofije*, op.cit., 447. str.

²⁶Usp. A. A. Long, *Hellenistic Philosophy*, op. cit., 68 str.

²⁷ Usp. Koplston, Frederik, *Istorija filozofije*, op.cit., 448. str.

²⁸Usp. Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Hudoletnjak Grgić Maja, *Helenistička filozofija*, op. cit., 10. str.

²⁹Usp. Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Hudoletnjak Grgić Maja, *Helenistička filozofija*, op. cit., 10. str.

³⁰Usp. Koplston, Frederik *Istorija filozofije*, op.cit., 447. str.

³¹ Usp. Ibid., 448 str.

³² Usp. A. A. Long, *Hellenistic Philosophy*, op. cit., 72 str.

jamstvo djelotvornosti s ciljem da ljudi ne štete drugima i ne bude štete od drugih.³³ Temelj društvenog uređenja je priznavanja osobnog interesa. 'Ugovor' koji tako vrijedi ima samozaštitu kao osnovu. To je dogovor da se ljudi suzdrže od ozljeđivanja drugih što ih štiti da budu ozlijeđeni. To je računica ugone i boli.³⁴

---

³³ Usp. Ibid., 69 str.

³⁴ Usp. Ibid., 71. str.

3. STOICI

3.1. Fizika i logika

Osnivač stoičke škole je Zenon (rođen oko 336/5. g..pr.Kr.), ljubitelj Sokrata. Osnovao je vlastitu filozofsku školu, Stou, gdje je držao predavanja. Ostali su nam samo fragmentirani zapisi njegovih spisa. Ostali pripadnici škole bili su Kleant iz Asosa, Hrisip, Ariston, Heril, Dionizije iz Herakleje, Perzije, Sfer.³⁵

Dijelili su logiku na dijalektiku i retoriku, i po nekim autorima, na teoriju o kriteriju istine. Stoici su odbacivali ne samo platonsko učenje o transcendentno-općem već i Aristotelovo učenje o konkretno-općem. Prema njima postoji samo pojedinačno, a naše znanje je znanje o pojedinačnim stvarima. Dakle, čitavo saznanje su sveli na čulno opažanje.³⁶ Bili su, dakle, empiričari, ali su zastupali i racionalizam koji jedva da je bio u skladu s njihovim empirističkim stavovima. Poklanjali su pažnju pitanju o kriteriju istine. Mjerilo istine je, prema njima, u opažanju: istina je potpuno slaganje u jasnom opažanju. Razum i opažanje se trebaju usuglasiti da opaženo jest istina.³⁷

Monizam i imanencija središnji su pojmovi u stoičkoj fizikalnoj teoriji. Vatra, u svemu prisutna, je imanentna i time što je samopokrećući izvor svega jest princip kozmogonije.

Preuzeli su Heraklitovo učenje o Logosu i Vatri kao kozmičkoj tvari. Stoičko učenje o kozmosu je monistički materijalizam, ali nedosljedan, jer su uveli dva načela koja zajedno grade jednu cjelinu: pasivno načelo jest materija lišena kvalitete, dok je aktivno načelo imanentni um ili bog. Bog je svijest svijeta, svemirsko misaono načelo, koje je u svom providenju sve uredilo za dobro čovjeka.³⁸ Bog postoji, i on je duša kozmosa.³⁹

Razradivši i pretumačivši Heraklitov nauk o svjetskom požaru, tvrdili su da bog oblikuje svijet, a zatim ga sveopćim požarom vraća natrag u sebe, tako da dolazi do beskonačnog niza građenja i razaranja svijeta. Svaki novi svijet u svim pojedinostima nalikuje prethodnom.

---

³⁵ Usp. Koplston, Frederik. (1988.) *Istorija filozofije*, op.cit., 424. str.

³⁶ Usp. Ibid., 425. str.

³⁷ Usp. Ibid., 426. str.

³⁸ Usp. Ibid., 427. str.

³⁹ Festugière, A. J., *Personal Religion Among the Greeks*, Greenwood Press, Connecticut, 1984. 49. str.

Primjerice, svaki pojedinac se pojavljuje u svakom uzastopnom svijetu i vrši iste radnje koje je izvodio u svojoj prethodnoj egzistenciji.⁴⁰

U skladu s tim, što je važno za daljnje tumačenje njihovog etičkog učenja, sloboda je za njih svjesno djelovanje s priklanjanjem onome što bi pojedinac i inače učinio. Tu prevlast nužnosti oni izražavaju konceptom sudbine koja nije nešto različito od boga niti se može razdvojiti od njegovog proviđenja. Međutim, taj kozmološki determinizam se modificira stoičkim isticanjem unutrašnje slobode: čovjek može promijeniti svoj sud o događajima i svoj stav prema događajima uviđanjem da su oni izraz „božje volje“. U tom smislu čovjek jest slobodan.⁴¹

---

⁴⁰ Usp. Koplston, Frederik. (1988.) *Istorija filozofije*, op.cit., 428. str.

⁴¹ Usp. Ibid., 429. str.

3.2. Etika

Etika stoika je, kao i etika epikurovaca, često shvaćana pojednostavljeno. Takvo pogrešno mnijenje se manifestira u dvama stereotipima kroz koje se prikazuje čovjeka stoika: stoik kao čovjek koji je potisnuo svoje osjećaje ili ih uopće nema i stoik kao čovjek, uvjeren u determinizam kojemu se ne može pobjeći, preporuča potpunu pokornost sudbini.⁴² Stoička je etika, dakako, kompleksnija.

Potrebno je objasniti zlo u svijetu kako su ga stoici tumačili, pošto je sve determinirano i unutar božje providnosti (u sklopu njihove fizikalne teorije i shvaćanja kozmosa). Hrisip se naročito bavio ovim pitanjem teodiceje. Nesavršenost pojedinih stvari vodi k savršenstvu cjeline i s tim u skladu zlo u svijetu zapravo ne postoji. Primjerice, osjećaj boli koji se često tumači kao zlo, zapravo je koristan jer je on signal da nešto nije u redu s nekim dijelom našeg tijela: kad ne bi bilo osjećaja boli još više bismo, ne primjećujući, mogli naštetiti svojem tijelu.⁴³

Kao i fizičko zlo koje nije nevolja ako ga se tako sagleda, moralno zlo također ne postoji: nijedan čin nije zao i pokudan po sebi, prema stoicima: namjera, moralno stanje onoga koji djeluje je ono što neki akt čini zlim; čin kao nešto samo po sebi ostaje indiferentan. Moralno zlo u biti čini nedostatak pravilnog uređenja ljudske volje, koja u lošem djelovanju nije u skladu s ispravnim rezoniranjem. Mogućnost da se čini zlo je druga strana mogućnosti moralno ispravnog djelovanja. Baš kao sposobnost da se osjeti zadovoljstvo podrazumijeva sposobnost da se osjeti bol, tako i sposobnost da se bude pravedan podrazumijeva sposobnost da se bude nepravedan.⁴⁴

Svrha života: sreća (*eudaimonia*) sastoji se u vrlini, a to je prirodan život, život u skladu s prirodom, u slaganju ljudske aktivnosti sa zakonom prirode, odnosno, ljudske volje s božanskom voljom. Prilagoditi se zakonima svemira u širem smislu, i usuglasiti svoje ponašanje sa svojom vlastitom bitnom prirodom ili umom, to je isto, jer svemirom upravlja zakon prirode.⁴⁵

---

⁴² Usp. Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Hudoletnjak Grgić Maja, *Helenistička filozofija*, op. cit., 283. str.

⁴³ Usp. Koplston, Frederik, *Istorija filozofije*, op.cit., 429. Str.

⁴⁴ Usp. Ibid., 430. str.

⁴⁵ Usp Ibid., 433. str.

Osnovni nagon koji je priroda usadila životinjama jest nagon za samoodržanjem; on za stoike predstavlja otprilike ono što bismo mi danas nazivali samousavršavanjem ili samorazvitkom. Međutim, čovjek je obdaren razumom, sposobnošću koja ga čini nadmoćnim nad nerazumnim životinjama. Iz toga izvedeno, život prema razumu je život prema prirodi. Postoji ozbiljan prigovor protiv tog stoičkog naučavanja, a u njemu se pita kakva je korist na pozivanje na pokoravanje zakonima prirode kad bi to čovjek ionako učinio jer im se ne može otrgnuti. Stoici su odgovorili da čovjek kao razumno biće, iako će, u svakom slučaju slijediti zakone prirode, on ipak ima tu povlasticu da ih može spoznati i svijesno ih privoliti. Otuda moralno usmjeravanje ima smisla: čovjek je slobodan promijeniti svoj unutrašnji stav.

Determinizam je kod stoika nedosljedan kad se radi o ljudskom djelovanju. Stoici objašnjavaju svoj determinizam slično epikurovcima: ljudska osobnost je nešto izuzeo iz determinizma, nešto što ima svoj determinizam. Okolina na nas djeluje na način koji nije pod našom kontrolom, no naše reakcije su pod našom kontrolom ovisne samo o našem unutrašnjem stanju. Primjer na kojem su objašnjavali ovaj svoj nauk je slijedeći: nešto lijepo izazvat će zaljubljenost u neobuzdanom čovjeku (*akolastos*). Lijepi prizor je ono izvanjsko i do neke mjere jest uzrok, međutim, reakcija te osobe je odlučujuća jer je njezin odnos prema ljepoti u konačnici dio njenog unutrašnjeg ustroja. Ta distinkcija između unutrašnjih i vanjskih uzroka, vanjskog fizičkog determiniranog svijeta i autonomnog unutrašnjeg svijeta osobe je ključna točka za razumijevanje stoičke teorije.⁴⁶

Prema stoicima, samo je vrlina dobra u punom smislu riječi: sve što nije ni vrlina ni porok nije ni dobro ni zlo, već nešto indiferentno. Vrlina je, za stoike, stanje usklađenosti poželjna zbog sebe same, a ne zbog nekakvog straha ili nade ili bilo čega izvanjskog.⁴⁷ Najznačajnije vrline za stoike jesu moralna razboritost, hrabrost, umjerenost i pravednost. Onaj koji posjeduje jednu od tih vrlina posjeduje ih sve, jer nerazdvojive su. One su nerazlučivo povezane kao izrazi jednog karaktera, tako da prisutnost jedne vrline podrazumijeva prisutnost svih. I obrnuto, prisutnost jednog poroka podrazumijeva prisutnost svih poroka. Istinski moralno držanje koje predstavlja ispunjenje dužnosti u ispravnom duhu ima samo

---

⁴⁶Usp. Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Hudoletnjak Grgić Maja, *Helenistička filozofija*, op. cit., 294. str.

⁴⁷Usp. Koplston, Frederik, *Istorija filozofije*, op.cit., 435. str.

mudar čovjek. On je bez strasti, a u pogledu svoje unutrašnje vrijednosti on ne zaostaje ni za kim. On je gospodar svog vlastitog života, i može izvršiti samoubojstvo.⁴⁸

Karakteristično mjesto stoičke etike jest učenje o strastima i afektima. Afekti poput uživanja, tuge ili potištenosti, žudnje i straha su nerazumni i neprirodni i ako želimo postići stanje bestrašća, njih treba više potiskivati nego ublažavati i podešavati. U svakom slučaju, djelovanje strasti i afekata treba ukloniti čim prijeđu u naviku. Tako je stoička etika velikim dijelom u praksi borba protiv afekata i nastojanje da se dostigne stanje moralne slobode i samostalnosti.⁴⁹

Ova strana stoičke etike – nastojanje da se postigne potpuna nezavisnost od svega izvanjskog – predstavlja njeno kiničko naslijeđe; ali stoička etika ima i svoju drugu stranu kojom je iznad kiničke filozofije, a to je kozmopolitizam. Prema stoicima, svaki čovjek je po prirodi društveno biće, a život u društvu je zapovijed razuma. Ali razum je zajednička suštinska priroda svih ljudi: otuda za sve ljude postoji samo jedan zakon i jedna domovina. Podijela čovječanstva na zaraćene države je besmislica: mudar čovjek je građanin svijeta. Svi imaju pravo očekivati dobru volju od nas, čak i robovi. Monizam stoičkom sistema pogodio je ovom nadilaženju iznad uskih socijalnih ograničenja, ali se etička osnova stoičkog kozmopolitizma nalazila u temeljnom nagonu ili težnji ka samoočuvanju (slično kao kod epikurovaca). Ta nagonska težnja ka samoočuvanju pokazuje se na prvom mjestu u obliku ljubavi prema sebi, u samoljublju, ali se proteže dalje i obuhvaća sve što pripada pojedincu: obitelj, prijatelje, čitav ljudski rod. Etički ideal se, dakle, dostiže kada sve ljude volimo kao sebe same, odnosno kada naše samoljublje jednakim intenzitetom obuhvati sve povezano s nama, uključujući i cijelo čovječanstvo.⁵⁰

---

⁴⁸ Usp. Ibid., 436 str..

⁴⁹ Usp. Ibid., 437. str.

⁵⁰ Usp. Ibid., 438. str.

4. SKEPTICI

4.1. Fizika i logika

Piron iz Elide (oko 360. g. pr. K. – oko 270. g. pr. K.) je osnivač skepticizma. Bio je očigledno pod utjecajem Demokritove teorije o osjetilnim kvalitetima, sofističkog relativizma i kirenske epistemologije.⁵¹ Piron je svoja filozofska stajališta iznosio samo usmeno, ali mi njegova shvaćanja poznajemo preko njegovog učenika Timona iz Flijunta (oko 320. – 230. g. pr. K.).

Arkesilaj (315./14.–241./40.) je nastavljajući skepticizma, onivač srednje akademije. Osnivač treće ili nove akademije bio je Karnead (Karneades) iz Kirene (214/12 -129/8.), koji je, zajedno sa stoikom Diogenom, došao kao poslanik u Rim 156/5. godine.⁵²

Piron je učio da ljudski um ne može prodrijeti do unutrašnjeg bivstva stvari: mi možemo znati stvari samo onako kako nam se one pojavljuju. Iste stvari se prikazuju različitim ljudima, pa se ne može znati koja je pojava prava: bilo kojoj tvrdnji moguće je postaviti suprotstavljenu tvrdnju sa jednako dobrim argumentima. Stoga ne možemo biti sigurni ni u što, a mudar čovjek će se suzdržavati od suđenja.⁵³ Arkesilaj je, kao i pironisti, upražnjavao suzdržavanje od suđenja. On se posebno oborio na stoičku epistemologiju. Prema njemu, nema nikakvog predstavljanja koje ne bi moglo biti lažno: naši osjetilni opažaji ili predstave ne donose nikakvo jamstvo za vlastitu objektivnost, jer jaku subjektivnu izvjesnost možemo osjetiti čak i onda kada je naša predstava objektivno pogrešna. Zato nikada ne možemo biti sigurni.⁵⁴

Slijedeći Arkesilajev skepticizam, Karnead je učio da saznanje nije moguće i da nema nikakvih mjerila za istinu. Nasuprot stoicima, zastupao je stav da ne postoji takva osjetilna predstava uz koju ne bismo mogli postaviti i jednu lažnu predstavu nerazlučivu od istine. U ovoj tvrdnji pozivao se na snove, halucinacije i perceptivne varke. Osjetila, dakle, nisu nepogrešiva, i stoici ne mogu tražiti lijek u njima. Karnead tvrdi da se ništa ne može dokazati

---

⁵¹ Usp. Ibid., 451. str.

⁵² Usp. Ibid., 452. str.

⁵³ Usp. Ibid., 451. str.

⁵⁴ Usp. Ibid., 452. str.

jer svaki dokaz počiva na pretpostavkama koje se i same moraju dokazati. Osobito je kritizirao stoičku fiziku i kozmologiju.⁵⁵

Generalno, skeptik se uzdržava od bilo kakvih tvrdnji. Skeptik na početku svoje kontemplacije možda i očekuje neku istinu koju će spoznati. Skeptik na početku svog umovanja ima nadu da će tim doći do istine i tako postići *ataraxiju*, otkriti što je pravo a što krivo. No, razmatrajući neko područje znanja, uvidjevši da je moguće zauzeti i proturječne stavove i dosljedno ih argumentirati. Skeptici su tijekom stoljeća uvijek nalazili da se u pogledu svakog pitanja stvari pojavljuju različito različitim ljudima u različitim okolnostima. Sve stvari nisu jednako istinite. Tu dolazi do problema o tome kako odrediti kriterij istinitosti, kriterij zbiljnosti s tim ciljem da se neka tvrdnja može prihvatiti i reći da je istinita. Skeptik iznalazi da takvo nešto ne postoji - da ne postoji intelektualno zadovoljavajući kriterij kojim bismo se mogli osigurati da određujemo ono što je istinito i ono što je lažno i pogrešno, ne možemo odrediti niti jedan takav kriterij kojemu bismo mogli vjerovati i upotrebljavati ga. Ovo je tema i rasprave koju su vodili moderni skeptici, to je sama bit skeptika ako uzmemo taj pojam i izvan okvira Helenističkog razdoblja. Kao što smo rekli, on nalazeći da se za suprotstavljena stajališta mogu pronaći odgovarajući argumenti, on za tako sukobljene pojave shvaća da su suprotstavljena pogrešna mnijenja, niti jedan vrijedniji od drugog jer ne postoji osnova po kojem bi se to moglo učiniti. Skeptik je primoran da ih sve tretira kao da su jednako vrijedni odnosno nevrijedni prihvaćanja. Pošto su svi jednakovrijedni, jednako snažni (*isosthenia*), on ih mora ili sve prihvatiti ili ih sve odbaciti. Kad bi ih sve prihvatio, upadao bi u proturječja. Dakle, on ih sve odbacuje. Dakle, skeptik dolazi do zaključka da je potrebno suzdržati se od izricanja suda. Iz ovog suzdržavanja od suda proizlazi lišenost od uznemirenosti (*ataraxia*) – dolazi do nepomućenosti koju je na početku mislio postići na drugačiji način.⁵⁶ Iz ovoga se dalje izvodi etika skeptika.

---

⁵⁵ Usp. Ibid., 453. str.

⁵⁶ Usp. Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Hudoletnjak Grgić Maja, *Helenistička filozofija*, op. cit., 426-427. str.

4.2. Etika

Pojam „skepticizam“ danas se često veže uz znanje, a ne način života. Skeptici su u Helenističkom razdoblju svoje nepovjerenje u znanje uzimali kao temelj za život i ponašanje u praksi.

Skepticizam i dosljedno suzdržavanje od suđenja protežu se i na praktičnu sferu. Ništa po sebi nije ni ružno ni lijepo, ni ispravno ni pogrešno, odnosno, ljudi ne mogu biti sigurni u to: sve izvanjske stvari u našem životu su neutralne, a mudar će čovjek težiti k nepomućenosti duše (*ataraxia*) i nastojat će da se održi u tom stanju.⁵⁷

„Sve je to zbijeno u sekstovu definiciju skepticizma. Niz ide ovako: sukob – neodlučivost . jednaka snaga – *epoche* – i konačno *ataraxia*. Argument dovodi do *epoche*, suzdržavanja od suda i vjerovanja, a to, čini se, izaziva fundamentalnu promjenu u karakteru čovjekova mišljenja te stoga i u njegovu praktičnom životu. Odsada on živi *adoxastos*, bez vjerovanja, uživajući, kao posljedicu, tu nepomućenost duha (*ataraxia*, sloboda od uznemirenosti), što je skeptička formula sreće (*eudaimonia*).⁵⁸

No, čovjek je primoran na to da djeluje, da ima određeno ponašanje. Kako skeptik, bez uvjerenja, bez teorije, živi? Što preostaje skeptiku, kakvo ponašanje, ako je „osuđen“ na život bez vjerovanja? Slijedi pojava je odgovor skeptika na ovo pitanje, kroz vodstvo prirode i prilagođavanje njoj. Četiri su glavna područja kroz koja bi čovjek trebao djelovati na različite načine. Prvo bi trebao biti usklađenost s prirodom. Mentalne sposobnosti, razum, sposobnost percepcije, mišljenja, osjećanja nisu nešto neprirodno, izuzeto od prirodnog toka. Prirodno je za čovjeka da ih upotrebljava kao i da se pokorava njihovim zakonima. Što se tiče zadovoljavanja osnovnih potreba kao što su glad i žeđ, a koje je nemoguće u potpunosti ukloniti jer čovjek jest fizičko, on bi se trebao zadovoljiti *metriopathejom*: potrebno je postati slobodan od vjerovanja da je *važno* da li si je osigurao hranu i piće. Te potrebe treba zadovoljiti ali se ne treba opterećivati još ovim dodatnim elementom djelovanja. Što se tiče običaja i zakona, zbog što mirnijeg života u zajednici skeptik se pridržava pravila i poštuje

---

⁵⁷ Usp. Koplston, Frederik., *Istorija filozofije*, op.cit., 451. str.

⁵⁸ Usp. Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Hudoletnjak Grgić Maja, *Helenistička filozofija*, op. cit., 427. str.

pobožnosti svojeg društva. Naposljetku, potrebno je nešto raditi, biti vješt u nekome od umijeća ili zvanja.⁵⁹

Skeptici tvrde da su ponašanje, djelovanje u praksi neposredno i neodvojivo vezani uz način razmišljanja. Prvo je potrebno razumski otkloniti kriva vjerovanja. Ako se to doista dogodi, nestat će i suvišne emocije kao manifestacija uznemirenosti. Naravno, nemoguće je u potpunosti ukloniti tjelesne uznemirenosti (glad, žeđ...) a niti primoranost i naviku djelovanja koje imamo uređene i kao članovi društvene zajednice, jer oni nisu ovisni o našem razumu. No, bez nepotrebnog vjerovanja o dobrom i lošem, istini i lažnosti oni neće moći izazivati toliko uznemirenosti. Na neki način, time što smo osvijestili ovu istinu o nemogućnosti suda i proizveli ovaj način razmišljanja u našem razumu, naš razum se umrtvljuje, postaje manje uznemiren.⁶⁰ S tim u skladu, ako je skeptik doista skeptik u svom razmišljanju, na teorijskoj osnovi, on samo tako može, a i nužno mora biti skeptik u ponašanju, u praksi.

---

⁵⁹ Usp. Ibid., 434-435. str.

⁶⁰ Usp. Ibid., 442. str.

5. HELENISTIČKA ETIKA I KRŠĆANSTVO

Iako je helenističko razdoblje eklektično što se tiče teorijskih naučavanja dominantnih filozofskih škola, ponekad i u proturječju, oni iz današnje perspektive imaju zajedničke crte, osobito što se tiče etičkih svjetonazora i ispunjavanja svrhe u praktičnom djelovanju.

Stoicizam i epikurovci imaju zajedničko to da zadovoljavaju neracionalane vjerske potrebe i pokušavaju popuniti prazninu koja je nastala propadanjem grčkog kulta-religije olimpijskih bogova. Ali duh hladnog istraživanja i kritička analiza kognitivnih sposobnosti ljudskog uma je još uvijek dovoljno jak za najveći napad koji je ikad napravio grčki mislioc sa ovom vrstom spašavanja znanja kao principa, a rezultat je bio da se grčka filozofska misao koja je završila u skepticizmu (koji radikalno negira svu dogmatsku filozofiju) proglasila kao apstinencija od bilo kakve pozitivne izjave o istini i laži, ne samo s obzirom na metafizičke spekulacije, nego i s obzirom na matematičke i fizičke znanosti.⁶¹

Helenističko razdoblje, kao i kršćanstvo, ima naglasak na etičkom djelovanju. Nastupaju nakon pada religije i mita o Olimpu.

Interaktivno su postojali na istom prostoru i istom vremenu. Aleksandrija, taj veliki kozmopolitski grad na granici Istoka i Zapada, bila je istinsko središte hebrejsko-helenističke filozofije, koja je svoj vrhunac dosegla u misli Filona iz Aleksandrije. Udaljeniji od svog zavičaja, hebreji su bili podložniji grčkom utjecaju, a to se posebno pokazalo u pokušaju izmirenja grčke filozofije i hebrejske teologije; taj pokušaj je, s jedne strane, doveo do odabiranja onih elemenata u grčkoj spekulaciji koji su se najbolje usaglašavali s hebrejskom religijom, a s druge strane, do prakse alegorijskih tumačenja hebrejskih spisa kako bi se oni uskladili s grčkim mišljenjem.⁶²

Etika stoika, koja je sa sobom donijela revolucionarnu ideju kozmopolitizma i ljubavi prema cijelom čovječanstvu kao vidu sebeljublja,⁶³ identična je i utjecala je na osnovnu etičku zapovijed u kršćanstvu, a to je zapovijed ljubavi: "Ljubi svoga bližnjega kao sebe samoga."⁶⁴

---

⁶¹Jaeger, Werner. *Early Christianity and Greek Paideia*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1961., 41- 42. str.

⁶² Usp. Koplston, Frederik, *Istorija filozofije*, op.cit., 496. str.

⁶³ Usp. Ibid. 438. str.

⁶⁴ Cit. Duda, Bonaventura; Fućak, Jerko. (1990.) *Novi zavjet*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 27. str.

“Uloga stoičke etike u izgradnji temeljnih teorijskih zasada rimske, te time i sve kasnije pravne misli, kao i u zasnivanju novovjekovnih političkih teorija o društvu već je odavno uočena, kao i, u istome kontekstu, važnost Epikurove utjecajne postavke ‘društvenog ugovora’, izvorno nastale već u krugovima rane grčke sofistike.”⁶⁵ Stoička ideja slobode osobe se putem kršćanstva transformirala u ideju osobe koja ima svoje dostojanstvo i jednakost svih.

---

⁶⁵ Usp. Barbarić, Damir. *Grčka filozofija*. Zagreb: Školska knjiga, 1995, 28. str.

6. ZAKLJUČAK

O Helenističkom razdoblju često se govori kao o padu teorijskog razmišljanja u filozofiji s premještanjem na pitanja o praksi, tj. o etičkom djelovanju. Zeller je okarakterizirao postaristotelovsku, helenističku filozofiju: tvrdi da se čisto znanstveni interes za filozofiju povlači pred praktičkim, samostalno istraživanje prirode prestaje, težište cjeline premješta se na etiku; a za dokaz tog izmijenjenog nastojanja oslanjaju se sve postaristotelovske škole, ukoliko uopće imaju neku metafizičku i fizičku teoriju, na starije sustave, nauke kojih doduše mnogostruko pretumačuju, no koje slijediti u svemu bitnome ipak imaju nakanu. Nije to više spoznaja stvari kao takvih, o čemu se filozofu u posljednjoj istanci radi, nego ispravno i zadovoljavajuće stanje ljudskoga života, ali, s druge strane, nepravedno bi bilo i u zabludu i dezorijentaciju bi vodilo previđanje goleme povijesno-filozofijske važnosti te takozvane helenističko-rimske filozofije.⁶⁶

Helenističko razdoblje, istina je, u svoje žarište stavlja etiku, zanemarujući teorijske osnove koje preuzimaju iz ranijih tradicija. Filozofija je tako postala utočište za religiozne stavove i uvjerenja, i u suodnosu s kršćanstvom, religijom koja je bila u nastajanju i oblikovanju u ovom razdoblju, donijela je svježije ideje. Ideja stoika o ravnopravnosti i osobama kao jednakim, o čovjeku kao građaninu svijeta su nove i podudaraju se s kršćanskom idejom. Te će ideje oblikovati buduće pravno uređenje i etiku. Današnja etika mnogo toga duguje ovom razdoblju.

---

⁶⁶ Usp. Ibid., 27. str.

Literatura:

A. A. Long, *Hellenistic Philosophy*, University of California Press, 1986.

Barbarić, Damir. *Grčka filozofija*. Zagreb: Školska knjiga, 1995.

Duda, Bonaventura; Fućak, Jerko. *Novi zavjet*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990.

Gregorić, Pavel; Grgić, Filip; Hudoletnjak Grgić Maja. *Helenistička filozofija*. Zagreb: Kruzak, 2005.

Festugière, A. J., *Personal Religion Among the Greeks*, Greenwood Press, Connecticut, 1984.

Hellenistic civilization.

http://en.wikipedia.org/wiki/Hellenistic_civilization (2012-08-18)

Jaeger, Werner. *Early Christianity and Greek Paideia*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1961.

Klaić, Bratoljub. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod MH, 1985.

Koplston, Frederik. *Istorija filozofije*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1988.